

OTTLIK ÉS MUSIL

Ottlik és Musil összehasonlításának kézenfekvő alapja az *Iskola a határon* és a *Törless iskolaévei*. A két mű összehasonlítása nyomán azonban, mint látni fogjuk, inkább különbségek mutatkoznak, mint hasonlóságok. Az összehasonlításnak mégis van értelme és hozama. Egyrészt érdekes és tanulságos lehet, hogy két író, akik történelmi és társadalmi szempontból közel esnek egymáshoz, hasonló életanyagot, nyersanyagot hogyan és milyen következményekkel dolgozott fel másképpen. Másrészt mind a két mű, mind a két író összehasonlítása felfed figyelemreméltó, hogy ne mondjam: meglepő hasonlóságokat is, csak épp nem ott, ahol várnánk: tudniillik a rokon tematika feldolgozási módjában.

Azt mindenesetre mégis le kell szögezni, hogy a két író nem ismerte egymást, és így nem hatottak egymásra. Musil meghalt (1942-ben), mielőtt Ottlik írói pályája elkezdődött, Ottlik pedig saját, többször megismételt, de egyáltalán nem magyarázkodó állítása szerint nem ismerte sem Musilt, sem a *Törless*t, mikor az *Iskola a határon*t írta. „Musil katonaiskolai regényéről csak nagyon későn értesültem, és akkor már szándékosan nem próbáltam megszerezni, mert nem akartam, hogy befolyásoljon.”¹ „...Musilt nem ismertük... Musilról akkor még az irodalmi nagyvilág sem igen értesült. A nevééről és a még csupán készülő nagy regényéről, *Der Mann ohne Eigenschaften*, Szerb Antaltól hallottunk, de a *Törless* létezéséről ő sem tudott.”²

Míg a *Törless*ről nem tudott Ottlik, Rilkeről, akit különben is jól ismert, tudta, hogy halála előtt regényt tervezett a katonaiskoláról, amelyet annak idején ő szintén kijárt. „Úgyhogy én az *Iskola a határon* 'Rilke René növendék emlékének' ajánlottam, ami – csakugyan véletlenül – lemaradt a magyar kiadásról..., de a német kiadásokon rajta van...”³ Amint Ottlik maga is elismeri, és Tandori Dezső a *Hajnali háztetőkről* írván már érintette is, Rilkéhez szintén köze van az *Iskola a határon* írójának, és rajta kívül persze még Kosztolányihoz, Fitzgeraldhoz, Hemingway-hez is, illetve Tandorinak, Esterháznak, Lengyel Péternek Musilhoz – úgyhogy ezek is vizsgálatra érdemes

1 Ottlik Géza: *Próza*, 1980. 207. o.

2 *Próza*, 272. o.

3 *Próza*, 273. o.

kapcsolatok, de mi most maradjunk ennél a furcsa Ottlik – Musil kapcsolatnál, amely ha úgy tetszik, véletlen, ha úgy tetszik, korántsem véletlen.

Mindenekelőtt néhány meglepő életrajzi párhuzamra mutatnék rá, amelyek megintcsak tekinthetők véletlennek, a nekik tulajdonított bárminemű jelentőség túlzottnak – én azonban úgy gondolom, lehetett valami szerepük abban, hogy a két szóbanforgó műnek, de azokon túl az egész életműnek is vannak rokon tendenciái. Ottlik nemesi származású polgári családban született, Musil olyan polgári státusú apától, aki érdemeiért nemességet kapott. Az ismert hasonlóság: mindketten a Monarchia katonaságának, tisztikarának szellemét képviselő kadétiskolába jártak. Musil 1892-ben a kismartoni katonai nevelőintézet növendéke lett, Ottlik 1923-ban a kőszegi, Hunyadi Mátyásról elnevezett katonai alreál növendéke. Kismarton és Kőszeg alig ötven kilométernyire van egymástól...

Igaz, 1894-től 1896-ig Musil már a Mährisch-Weisskirchen-i (ma: Hranice) Katonai Főreáliskola diákja volt. 1897-ben egy félévig látogatta még a Bécsi Katonai Műszaki Akadémiát, de aztán letett a tisztii pályáról, és 1898-ban a Brünni Műszaki Egyetemre iratkozott be. Ottlik hét évnyi katonaiskola után, 1930-ban, mielőtt a Ludovikára ment volna, alkalmatlanná nyilvánította magát – ő sem akart tiszt lenni.

További fontos, talán a legfontosabb életrajzi párhuzam, hogy mindkét íróat szoros szálak fűzték a matematikához. Ottlik 1930-tól 1935-ig matematika – fizika szakos egyetemi hallgató, a legendás híró Fejér Lipót tanítványa volt a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen. Musil Brünnben először gépészetet tanult, majd megszerzván a mérnöki diplomát és gyakornokként működött a stuttgarti műszaki egyetemen, 1903-ban újakezdte az egyetemi tanulmányokat, ezúttal a berlini Friedrich Wilhelm egyetemen, ahol filozófiát hallgatott. Különösen a logika és a kísérleti pszichológia érdekelte. Doktori disszertációját filozófia, fizika és matematika tárgyköréből írta, *Adalékok Mach tanainak megítéléséhez* címmel.

Mind Musil, mind Ottlik számára analógiás mintaként szolgált a matematika. *A matematikus ember* című esszéjében Musil a matematikust az eljövendő szellemi ember előfutáraként írja le. „Valahol benn dolgozik a magányos matematikus, és ablakai nem kifelé nyílnak, hanem a szomszéd helyiségekre. Specialista, mert nincs már olyan lángész, aki képes volna az egészet birtokában tartani. Hiszi, hogy amit művel, valamikor valamilyen praktikusan folyósítható hasznot fog hajtani, de nem ez sarkallja; ő az igazságnak szolgál, azaz a sorsának és nem sorsa céljának. Legyen bár működésének hatása ezerszer is az ökonómia, immanens benne a mindent odaadás és a szenvedély. A matematika a tiszta ész bátor fényűzése, egyike a kevésnek, amely ma

még létezik." Azt vallja Musil, hogy a cél már régóta nem a merő tudás, hanem a gondolkodás. Ez a gondolkodás „mélységet, merészséget, újdonságot szorgalmazó igényeivel egyelőre még kizárólag a racionálisra és tudományosra szorítkozik. De ez az ész terjeszkedik, és mihelyt eléri az érzést, szellemmé válik. Ezt a lépést megtenni a költők dolga.”⁴ A századelő természettudományos és matematikai felfedezéseit eredményező gondolkodásmódot tehát ki kell terjeszteni az irodalom területére – és Musil ezt tekinti egyik fő feladatának.

Ottlik azt tartja szem előtt a matematikus munkájából, hogy „ha elkészített egy szerszámot, sohasem használja többé, eldobja: amit megtart, az a szerszám elkészítési módja, a módszer, amivel célt ért – az 'algoritmus'”.⁵ Mint író hasznát látta annak a lélektani „algoritmusnak”, amit a matematikából lesett el. „Például, ahogy már említettem, hogy az író hallgasson, ha nincsen semmi mondanivalója. Ez nem olyan egyszerű követelmény, mint ahogy hangzik. Végtére is a költőt mindenekfelett közlésvágy mozgatja. Hisz magában, mondanivalója fontosságában... Ezért be nem áll a szája. Mindenhez hozzászól, kitergeti, elemzi, közli a lelkét, aggódik a haza sorsáért, megváltja az emberiséget. Bölceleti rendszert alapít, elutasítja a Nobel-díjat, leírja apróra a gyerekkorát”, csípi meg Ottlik Sartre-ot. Szerinte ez olyan, „mintha valaki, aki megtanult osztani–szorozni, harminc éven át különböző szorzásokat és osztásokat végezne el, és közölné a – helyes, igaz – eredményeket könyv alakban.”⁶ A matematikában tehát Ottlik is, mint Musil, annak példáját, mintáját látja, hogy az irodalom nem lehet cél, csak eszköz. Módszer valami fontosabb, magasabbrendű eléréséhez.

Ennek megfelelően Musil is, Ottlik is az irodalom kívülállója, amatőrje volt – a megélhetést hivatásszerűen írásból biztosító, profi íróval ellentétes értelemben. Mindketten kerülőúton közeledtek az irodalom felé, Musil mint mérnökgyakornok, mint könyvtáros, mint a tízes évek expresszionista folyóiratainak alkalmi munkatársa, Ottlik mint újságíró, a Budapesti Hírlap bridszrovatának vezetője, karcolatok szerzője. Mikor már végképp eljegyezték magukat az írással, akkor sem tartoztak semmilyen irodalmi csoportosuláshoz, iskolához, mozgalomhoz, nem éltek irodalmi életet. Anyagi gondokkal küszködve, a lét peremén, kizárólag saját írói – szellemi törekvéseiknek vagy egyszerűen

4 Robert Musil: *A matematikus ember*, in: *Kultusz és áldozat. A német esszé klasszikusai*, 1981. 569-571. o. (Györfly Miklós fordítása)

5 *Próza*, 30. o.

6 *Próza*, 29. o.

csak a gondolkodásnak elkötelezve, szuverén, rögeszmés személyiségekként éltek és dolgoztak – és kigondolt léttani algoritmusaitak irodalmi művekkel modellezték.

Fordítsuk figyelmünket most már e művekre magukra, különös tekintettel a *Törlessre* és az *Iskola a határonra*. Mindkét regényben **modell-iskoláról** van szó. Olyan iskoláról, ahol az ismeretlennel, az érthetlennel, a szorongatóan újjal és idegennel találják szembe magukat a fiúhősök. „Határ”-ra érkeznek, sőt, azt át is lépik. Tapasztalatokat szereznek arról a világról, ami túl van ezen a határon, a megszokott, otthonos, érthető polgári életen. A lét iskolája ez a lét határvidékén. Musil iskolája is határon, peremvidéken van: kopár, távoli, elhagyatott vidéken, a keleti végeken – „az Oroszországba vezető vasútvonal” mentén. A regénybeli falu Kafka *Kastélyának* falujára emlékeztet, a vasútvonal a Kafka-naplóban olvasható Kalda-vasút-töredékre.

Musilnál három fő színhelyen játszódik a cselekmény: Bozena szobájában, a konviktus padlásszobájában és – Törless tudatában. Ez utóbbi „helyszín” azt is jelenti, hogy Törless sokszor van egymagában, az említetteken kívül más, alkalmi helyszíneken is, vagy legföljebb másod-, harmadmagával.

Ottliknál nem lehet egyedül lenni, legfeljebb alvás közben vagy esetleg pillanatokig az ablakon kinézve. Különben akárhol vannak a szereplők, éspedig sokféle helyszínen: a hálóteremben, a tanteremben, a mosdóban, az ebédlőben, csuklózás közben a gyakorlótéren, menetelésekkor – mindig érezhető a többiek, a sokaság, a közeg jelenléte, mineműsége.

Musilnál a szereplők köre sokkal szűkebb, mint Ottliknál: négy növendékből, Bozenából, a matematikatanárból, Törless anyjából áll mindössze – de ez utóbbi kettő is csak halvány árnyalak. A tanárok, a felnőttek világa szinte egyáltalán nem jelenik meg itt, legföljebb csak általánosságban, mint annak az ismeretlen világnak zavaros, töredezett, de nem is igazán fontos része, amely lényegesebb és félelmetesebb oldalaival tárul fel Törless előtt.

Ottliknál a gyermekek és felnőttek világa szervesen egybeforr. A gyermekeké maga is szerves rendszer, és ez folytatódik, egészen ki a felnőttekével. Mindkét regényben létrejön a növendékek hierarchikus tagozódása, függőségi rendszere. A vezérek és pribékek osztályát Ottliknál Merényi, Varjú, Homola, Burger stb., Musilnál Reiting és Beineberg képviseli. Basininak, a gyenge, nőies áldozatnak a megfelelői Ottliknál Ötvevényi, Orbán Elemér, Tóth Tibor. Végül Törlessnek, az érzékeny, eszmélkedő, formálódó, egyszerre aktív és passzív kamasznak, aki kénytelen néha „kollaborálni” a túlélés érdekében, széles skálán variált változatai az *Iskola a határonban*: Both Benedek, Medve Gábor, Szeredy Dani és Halász Péter. Ottliknál a fiúknak ez az árnyalt,

mozgalmas, dinamikusan működő rendszere, bármennyire zárt világ, nyilvánvalóan nemcsak saját belső törvényeinek függvénye, hanem a tiszthelyettesek, tanárok által érvényesített külső világnak is. Musilnál a négy fiú függőségi rendszere teljesen zárt világ.

A *Törless* tulajdonképpen beilleszthető a német fejlődésregény hagyományába. Egy középponti figura, gyakorlatilag én-hős szubjektív szemszögéből elbeszélte történet arról, hogyan eszmél rá önmagára és a világra egy ifjú. Története többé – kevésbé egyenesvonalúan bontakozik ki. Ottliknál viszont több szemszöggel van dolgunk, már az epikai fikciónál fogva is, miszerint Bébé nemcsak a saját emlékeit idézi fel, hanem Medve Gábor kéziratát is beszélgeti. A regény gyakorlatában, rejtetten, ennél több szemszög is érvényesül. Törlessinek leginkább Medve szemszöge tekinthető, de ez csak korlátozottan érvényesül. Mellette jóval nagyobb szerepet játszik Bébéé, akibe különben szintén jut törlessi elem: érzékenység, kíváncsiság. Ugyanakkor Both Benedek Medvénél simulékonyabb, extrovertáltabb típus. Tárgyilagos, nyitott megfigyelő, az ő szemszögében gyakorlatilag más szemszögek is érvényre jutnak, olyannyira, hogy ő maga néha háttérbe szorul, és valójában egy nevében beszélő elbeszélő hangját halljuk.

A több szemszög, és azok egymásra úsztatása, objektívabb ábrázolást eredményez, mint a *Törlessé*. Musil csupán intenzív, Ottlik egyszerre extenzív és intenzív. Míg a *Törless* lineáris jellegű, az *Iskola* felületszerű, texturális jellegű. A mozaikos szerkesztés olyan szétszórtsággal jár, amelynek tartalmi jelentősége van, a forma Ottliknál elsődrendűen jelentéshordozó szerepű. Azt sugallja, amit tartalmi utalások is alátámasztanak: minden mindennel összefügg. Szerkezeti vázként itt – híven a szerző matematikus képzettségéhez – koordináta-rendszert tűzhetünk ki. Az egyik tengelyre a szereplőket, adottságaikat, természetüket vihetjük rá, a másikra az iskolai viszonyokat. Ezeknek az értékeknek a szüntelen változó egymásrahatásából jön létre a regény. Függőségi viszonyok hálója szövődik, és a kialakuló szövet maga a jelentés.

A texturális jelleg, a vonatkozási háló létrejöttében fontos szerepet játszik az idődimenzió alakulása, amely távolról emlékeztet *A varázshegyére* – anélkül, hogy itt közvetlen hatást feltételeznénk. Akárcsak Thomas Mann-nál, itt is lassan indul meg az idő múlása, terjedelmi szempontból aránytalanul nagy rész foglalkozik az első napokkal. A regény gerincét az első iskolai félév alkotja, amely így jelképesen kiemelt időszakká, a beavatás és felavatás korává válik. Az időmúlás nemcsak lassan, de nehezen is tör magának utat, szüntelen előre-hátra-csapongás közben. Keveredik az elbeszélő és az emlékező időrend. Ottlik úgy közlekedik regénye világának konkrét tényei között, mintha azok térbeli alakzatok lennének, amelyeknek van ugyan idődimenziójuk is, de

ez csak egyik járulékos, bizonytalan jellemzőjük. Ami egyszer megtörtént, az attól fogva van, tehát mint valami térbeli kiterjedésű dologhoz bármikor vissza lehet térni hozzá. „A három év például egyáltalán nem telt el, hanem van; minden pillanata áll egy helyben, kivéítve a mindenség ernyőjére, szélesen, mint egy divergens sugárnyaláb metszőpontjai szferikus felületen.”⁷

A továbbiakban néhány tartalmi kérdést vizsgálunk meg, nem tévesztve szem elől, hogy ezek főleg Ottliknál elválaszthatatlanok a formai kérdésektől. Azok nála bújtatott életproblémák hordozói, kifejtett tartalmi kérdésekről inkább Musilnál beszélhetünk.

Musilnál főszerepet játszik a szexualitás, míg Ottliknál ez a kérdés alig jelentkezik, legfeljebb csak lappangva, szublimálva. Musilnál az érzékiség két fókusza Bozena és Basini – talán nem véletlen a két név összecsengése sem. Az érzékiség egyfelől megalázó és méltatlan: Bozena romlott, korosodó nő, Basini fiú, nőiesen gyöngé, kiszolgáltatott áldozat – másfelől titokzatos, érthetetlen hatalom, amely ellenállhatatlannul tör rá az emberre. Mindkét oldaláról nézve összefüggésben van a Törlessen rajtaütő irracionálissal, annak egyik megjelenési formája.

Bozena még úgy-ahogy beilleszthető az ismert rendbe. „A vágnak minden egyéb összetevője megvolt már azelőtt – már Bozenánál és még régebben is. Az érésben lévő ember titkos, céltalan, személytelen és mélabús érzékisége volt ez, amely olyan, mint tavasszal a nedves, barna, csírázó talaj, s mint sötét, föld alatti vizek, amelyek csak a kedvező alkalmat várják, hogy felszínre törjenek. Ilyen alkalom volt Törless számára Basini...”⁸ Köd, zűrzavar, bizonytalanság, nyugtalanság, fantáziaképek öntik el Törleest Basini karcsú testének mezítelen szépsége láttán – és azt hiszi egy pillanatra, hogy ez a szerelem. Ez azonban csak az érzékiség irracionális ösztöne.

Ottliknál kisebbek a gyermekek, mint Musil serdülő kamaszai – 11 – 13 évesek. Azonkívül bizonyos szűkszavú, férfias szemérmesség jellemzi világát, ahol fő értékeknek szolgálat, helytállás, barátság számítanak. Ottlik-kommentárjában Balassa Péter a katonaiskola „pokoli értelemben vett pozitívításáról” beszél.⁹ Olyan nagyszabású hely ez, ahol „minden megvan”, ahol megtanulható a létezéshez szükséges tartás. Bizonyos szolgálatetika eszményét, elsüllyedt, XVI – XVII. századi nemesi – katonai erények dicséretét olvassa ki a regényből. A nők ennek megfelelően itt távoli ideálok, amolyan

7 Ottlik Géza: *Iskola a határon*, 5. kiadás, 145. o.

8 Robert Musil: *Törless iskolaévei*, 1980. 150. o. (Petra-Szabó Gizella fordítása)

9 Balassa Péter: „...Az végeknél...” in: *A színéváltozás*, 1982. 256. o.

trubadúri – lovagi rajongás tárgyai. Jellemző példa erre a „fátyolos hölgy a parkban” című fejezet, amely Medve mamájának látogatásáról szól. Ottliknál a nőkre vonatkozó kérdés ez: „Ki szavatol a lady biztonságáért?” Mindamellett nem zárható ki, hogy pszichoanalitikus elemzéssel kimutathatók olyan rejtett mozzanatok Ottlik regényében is, amelyek a szexualitás lappangó, szublimált jelenlétére vallanak.

Másik kardinális tartalmi kérdésként vehető fel a két regény történelmi jelentése. Bizonyos közhiedelem szerint mindkét regénynek egyaránt a lélekölő közép-kelet-európai szoldateszka a témája. A katonaiskola a porosz drill, a k. u. k. bornírtság, alázatosság, engedelmesség iskolája, a feudális tisztí erények továbbörökítője, a poszt-monarchikus és prefasiszta terror modellje, az ilyen terrorra épülő hatalom működési mechanizmusának szemléltetése. E felületes közvélekedés erősen torzít, sőt, több szempontból téves. Ottlik maga mondja Musil regényéről: „... szándékosan megváltoztatta az összes körülményeket, mert nem volt célja, hogy megreformálja a monarchia katonai nevelésügyét. Valaki egyszer megkérdezte tőle, hogy csakugyan olyan rettenetes volt-e a katonaiskola. Musil hahotázni kezdett. Persze, hiszen éppen a rettenetességet hagyta ki belőle. De arról sem írt, hogy ki lehet-e bírni az emberi társadalmat még szélsőségesen őszinte kedvében is, a civilizáció önáltatása nélkül.”¹⁰ Erről tudniillik szerinte ő írt.

Musil csakugyan kihagyott mindent, ami a katonaiskola „rettenetességét”, jellegzetesen k. u. k. mivoltát képviselte volna – olyannyira, hogy a *Törless*ben szereplő konviktusról szinte ki sem derül, hogy katonaiskola. Törless konfliktusa az intézettel csupán szelíd epilógus. Ami még fölremlik: a butaság, a korlátoltság, a felnőttek megalakuvása, elszürkülése (lásd a matematikatanárt), csupán háttér és alig kötődik konkrét társadalomtörténelmi helyzethez.

Sokkal rettenetesebb az iskolánál Reiting és Beineberg. Ők az irracionalitás vámszedői és bitorlói, haszonélvezői és meggyalázói. Nekik kétségkívül van történelmi perspektívájuk, bennük Musil látónoki módon a totális rendszerek diktátorait előlegezte – mint ő maga mondta később: „in nucleo”, csírájukban. Beineberg a szellem, az írástudás áruulásának kezdeménye, az ideológiai obskurantizmus és a demagógia kicsinyített mása. Reiting a cselekvő, hódító, gátlástalan és öntelt diktátor, sőt, a mások megalázásában, kíntzásában örömet lelő szadista pribék típusát előlegzi. Mindkettőjükben összekapcsolódik a hatalom és a nemiség pervertálódása. A nyomorult áldozat kíntzása, megalázása perverz szexuális gyönyört szerez számukra. Az ő „rettenetességük”, illetve

10 *Próza*, 207. o.

a benne foglalt történelmi tartalom azonban csak egyik nézete annak a sokrétű komplexumnak, amellyel Törless szembe találja magát, és amely megrémíti és megkísérti egyszerre. Musil témája Törless találkozása az irracionálitással, annak mind kozmikus, mind emberi megjelenési formáival, és az emberi formái közt szerepel az éppen aktuális történelmi is: az erőszakos üdvtanok új barbarizmusa.

És Ottliknál mi a téma? Ő maga – Musil felől közelítve – így határozza meg: „ki lehet-e bírni az emberi társadalmat még szélsőségesen őszinte kedvében is, a civilizáció nélkül”. Ez az emberi társadalom mindenestre nála felismerhetően „Közép-Kelet-Európa szociológiai intériurje, e társadalmak untilig ismert, normális és abnormális mechanizmus-szövevénye, kiábrándítóan kegyetlen és zavaros uralmi viszonyai, tehát semmi rendkívüli”, írja a témáról Balassa Péter.¹¹

Ezek a viszonyok ebben a régióban egyszerűen az életet jelentik. Aki itt életben akar maradni, aki itt kénytelen élni, annak meg kell tanulnia együttélni ezekkel a viszonyokkal, annak ki kell járnia ezeknek a viszonyoknak, ennek az olyan–amilyen életnek az iskoláját. Ottlik hősei, akárcsak Törless, az egyszerű és természetes gyermeki észjárás és az ismert, szilárd polgári rend felől sodródnak az ismeretlen és rettenetes felé, amelyet meg kell ismerni és érteni, s amelyhez hozzá kell szokni, hogy együttélhessen vele az ember.

Ennek az idegen, olyan–amilyen életnek a történelmi „hovatarozása” Ottliknál – a regényanyag részletgazdagsága folytán – jobban meghatározható. Mindamellet nem tévesztendő szem elől, hogy magában a regényben, a bújtor – elhallgató ábrázolásmód szellemében, összehasonlíthatatlanul ritkábban fordulnak elő összegző–értelmező megállapítások, mint az inkább kifejtő Musilnál. Míg Musil a realista korfestés és a történelmi dimenzió felől inkább az absztrakció felé törekszik, Ottlik a konkrét részletek felé, amelyek többnyire ugyan érezhetően túlmutatnak önmagukon, de csakis a regény összefüggérendszerén belül. Nincs tehát olyan jelképes többlettartalmuk ezeknek a részleteknek, amelyek egy történelmileg meghatározható külvilágra vonatkoztatnák őket. Ez azt is jelenti, hogy a ritkán előforduló értelmező «kiszólások» az általánosításnak olyan, viszonylag alacsony, mondhatni naív, gyermeki fokán hanganak el, amely összefér az egész elbeszélásmód következetesen lehatárolt horizontjával, azzal a szemlélettel, amely mindent a katonaiskolai viszonyok mércéjével mér.

„A reggeli jó dolog volt. A hipermangán semleges. Az ébrestő rossz” – olvashatjuk a regény eleje táján. – „Világos volt előttem minden. Ha Szeredy akkor kért

¹¹ *A színéváltozás*, 259. o.

volna tanácsot tőlem, habozás nélkül feleltem volna neki. Még értettem az életet. Akkor reggel még tudtam a világ rendjét, és értettem az egész életet; csak estefelé kezdtem először nem érteni.¹² Ez a zavar, a szorongás, a tanácstalanság első leszögezése.

Majd később ez következik: „Ezzel kezdődött életünk igazi zűrzavara. Ha eddig nem értettem egyet-mást, hát most aztán olyan sűrű köd szállt le – igaza van Medvének –, hogy ettől fogva minden összezavarodott; s napokba, hetekbe telt, amíg annyira tájékozódni tudtam, hogy megtaláljam a saját orromat. De az már nem az én orrom volt. Én sem voltam már önmagam. Nem álltam egyébből, mint szakadatlan szűkülésből és görcsös figyelemből, mívé kell válnom, mit kívánnak tőlem. Mert sokáig ezt sem értették meg, s Medve értette meg a leglassabban és a legnehezebben.”¹³

Ne feledjük, ezt a krízist hálótermi incidensek, függelemsértések, dacos kis ellenkezések, fegyelmi büntetések okozzák – csupa apró-cseprő semmiség, amelyek azonban a hősök számára és a regényben általuk kizárólagos érvényre emelt értékrend szerint magát az életet, pontosabban a létezés botrányát jelentik. Musilnál olyan «végső dolgok» zökkentik ki Törless növendéket egyensúlyából, mint a nemiség vagy maga a matematikai és kozmikus végtelen: „Törless hanyatt feküdt, hosszasan kinyújtózott, és félálomban úszva hunyorgott a két, levelét hullató fakorona között villódzó égre... És Törless hirtelen észrevette – mintha először látná életében –, milyen magas az ég. Ijesztő volt. Éppen fölötte, kimondhatatlanul mély lyuk világított kéken a felhők között... 'A végtelen!'... Most egyszerre belényilallt, hogy ehhez a szóhoz valami rettenetesen nyugtalanító tapad. Úgy érezte, mintha ez a szelídített fogalom, amely hosszú időn át engedelmes eszköze volt apró mutatóványainak, most váratlanul kitért volna ketrecéből... Ott állt elevenen és ugrásra készen az égbolton, és gúnyosan nézett le Törlessre.”¹⁴

Musil hőisével együtt elrugaszkodik az égen világló mély lyuk felé, leereszkedik ösztöneinek útvesztőibe, Ottlik inkább a csupasz tárgyi tényeket, kimerevedett pillanatokat beszélgeti, «porszemet rak porszemre». Leginkább még magát az elbeszélői vállalkozást kommentálja, az «elbeszélés nehézségei»-ről szólnak itt-ott kitérők – de voltaképpen ezek is bújtatott adalékok az igazi tárgyhoz: az élet iskolájához.

„Lehetséges, hogy fennáll a dolgok közt valamiféle isteni rend és összefüggés; az is lehet, hogy jeleket ró a falra, mindenfelé, szívesen kínálgató, sőt magukat kellettő jelképeket; s kétségtelen, hogy magam is könnyebben tudnám rendbe szedve és cselek-

12 *Iskola a határon*, 41. o.

13 *Iskola a határon*, 73. o.

14 *Törless*, 84–85. o.

ményszerűen elbeszéli, hogyan telt el három évünk, ha a fekete kéz jeléhez igazodom (ti. ahhoz, hogy Medve beletörölte kátrányos tenyerét az egyik vécéfülke deszkafalába, és a fekete nyoma ott maradt): csakhogy számunkra semmi ehhez foghatót nem jelentett, az időnk múlásában pedig, a valóságban, semmi ilyen átfogó, egységes vagy világos formában kifejezhető összefüggés nem nyilvánult meg.¹⁵

Az elbeszélés nehézségei az alapvető életproblémáival függenek össze. Nem cselekményszerűen, nem áttekinthetően telik az idő a fiúk számára. A kézzelfogható valóságban élnek, s nem dicséretes eszmék jelképei közt vagy kerek történetek absztrakcióiban. Például mi értelme lett volna bármiféle összeesküvésnek, lázadásnak, vagyis az adott helyzet, a kadétiskolai viszonyok elutasításának? „De ha lett volna (ti. összeesküvés), akkor sem volt ki ellen, mi ellen. Legfeljebb a világ belső szerkezete és emberi mivoltunk végső természeté ellen. Mintha a halak így szólnának a tenger mélyén: Ne hagyjuk ezt, hogy a világ cseppfolyós, és hogy mi halak vagyunk benne, hanem fogjunk össze, és legyünk emléős állatok, szilárd talajon. Ismét lehetséges, hogy valahol, talán a csillagokba írva, fennáll ilyen kötés; elképzelhető ilyen átfogó törekvés, a kivitelezése azonban hosszabb időt vesz igénybe, semhogy a mi létünk méreteinek nagyságrendjében át tudnánk tekinteni, s egyáltalán tudomásunk lehetne róla.”¹⁶

Vagyis az elbeszélő sem tehet mást, mint tudomásul véve a világ belső szerkezetét és emberi mivoltunk végső természetét, nem esküszik össze, nem lázad, nem akar kétséges, vitatható értelmet, szándékot, cselekményt, logikát vinni abba, ami ilyesminek semmi nyomát nem árulja el. Elbeszéli azt lehet, hogy mi volt ott. Ha ebből következik valami jelentés, az már nem az elbeszélőre tartozik. Tehát: „porszem rakódott porszemre”.¹⁷

Ottliknak ezt az írói világszemléletét tökéletesen kifejezi Musil: *A tulajdonságok nélküli ember* című művének egy részlete. Ulrich egy éjjel hazafelé tart, és úgy érzi, hiányzik belőle „az önmagával egyetértő élet tartós érzete”. „S mint ama látszólag mellékes és absztrakt gondolatok egyike, melyek az életében gyakran nyertek oly közvetlen jelentőséget, eszébe jutott, hogy ennek az életnek, amelyre túlterhelten és egyszerűségről álmodozva vágyakozunk, nem más a törvénye, mint az elbeszélő rendé! Azon egyszerű rendé, amely abban áll, hogy így szólhatunk: 'amikor ez meg az bekövetkezett, éppen az történt!' Az egyszerű sorrend ez; az élet mindent elárasztó sokféle-

15 *Iskola a határon*, 145. o.

16 *Iskola a határon*, 146. o.

17 *Iskola a határon*, 147. o.

ségének képét, mint a matematikus mondaná, egydimenzióssá teszi, s ez nagyon megnyugtató számunkra; mindaz, ami térben s időben történt, egyetlen szádra fűződik fel ilyenkor, ama nevezetes 'elbeszélés fonalára', amelyből tehát az élet fonala is áll. Boldog, aki azt mondhatja: 'amikor', 'mielőtt', 'miután'! Sújthatja bármi, vergődhet fájdalmakban: mihelyt képes arra, hogy az eseményeket időbeli sorrendjükben visszaadja, olyan jól érzi magát mindjárt, akárha a nap sütne a hasára. Ezt használta fel, mesterséges eleméül, a regény: vágthatat ömlő esőben az országúton az utazó, kutyagolhat húszfokos hidegben, ropogtatva lába alatt a havat, az olvasóban kellemes melegség árad szét, és ezt nehezen lehetne megérteni, ha az epikának ez az örök trükkje, amellyel már a dajkák is csitítgatják az apróságaikat, ez a jól bevált módszer, 'az értelem perspektivikus megrövidülése' nem lenne magának az életnek a része. A legtöbb ember, önmagához fűződő alapvető viszonyában, elbeszélő. Nem szereti a lírát, vagy ha igen, pillanatokra csupán, és bár az élet fonalába egy kis 'mert' és 'azért, hogy' is belesodródik, emberünk megveti az ezen túlfutó eszmélkedést: a tények természetes egymásutánját szereti inkább, mert ez így szükségszerűséget idéz, és így érezheti, ha életének bizonyos 'menete' van, ez valahogy kiemeli őt a káoszából. És Ulrich most rájött, hogy belőle elveszett ez a primitív epikus elem, amelyhez a magánélet ragaszkodik még, jóllehet a közjellelű világban már minden elbeszélhetlenné vált, nem követ 'fonalat', hanem végtelenül bonyolult szövésszerű felületként kerül ki.¹⁸

Az *Iskola a határon* pontosan ilyen „végtelenül bonyolult szövésszerű felület”, ámde sajátos módon Musilnak magának a művei kevésbé texturális jellegűek. A *Törless* egyáltalán nem, *A rajongók* című színmű vagy *A tulajdonságok nélküli ember* már inkább, de az absztraháló elme végeredményben itt is „fonalat” követ, csak éppen nem az életét, hanem a bátor gondolkodását.

Mármost az a kérdés, hogy a szakszerű leírás, a pontos analízis képes-e követni a gondolkodást. A szavak képesek-e követni a gondolatokat, illetve a gondolkodásnak nem szab-e eleve határt a nyelv? Musil nagyon tisztában van ezzel a problémával, már a *Törless*-ben foglalkoztatja. Törless ismételteti ugyan a mondatot, amit a végtelenről tud, „de hiába: a szavak semmit sem jelentettek, vagy éppenséggel valami egészen mást; – mintha ugyanarról a dolgról, de annak valamilyen másik, közömbös, idegen vonatkozásáról szólnának”.¹⁹

18 Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*, 1977. 1. kötet, 910–911. o. (Tandori Dezső fordítása)

19 *Törless*, 85. o.

Később „eszébe jutott, hogy egyszer, amikor apjával együtt járta a földeket, önkéntelenül így kiáltott fel: 'Ó, milyen szép!', és zavarba jött, mert apja arcán az öröm jelét látta. Hiszen éppígy azt is mondhatta volna: 'Ó, milyen borzasztóan szomorú!' A fogalmazás csődje volt az, ami kfnozta; a felismerés kezdete, hogy a szó csupán esetleges formája az élménynek.”²⁰

Törless tehát – és később Ulrich is – a logikai és grammatikai szabályokhoz igazodó gondolkodás korlátaiba ütközik, mikor meg akarják ragadni bizonyos érzéseiket és élményeiket. Azt tapasztalják, amit Wittgenstein: hogy ez a gondolkodás inkább a logikai és grammatikai szabályokat tükrözi vissza, mint a világ valóságos viszonyait. Musil mindamelllett nem mond le arról, hogy racionális eszközökkel, tehát gondolkodással és nyelvvel úrrá legyen a nem-raciod megismerésen, a misztikus élményen – *A tulajdonságok nélküli ember* utópizmusa ezen a törekvésen alapszik. Ulrich gondolkodás útján akarja előhívni magából azokat a tulajdonságokat, amelyek újratereiménék benne én és világ megbomlott egységét.

Ottlik is bizalmatlan a szavak iránt, a nyelv, a beszéd nála is csődöt mond néha. Fontos szerepet játszanak regényében az elhallgatások, az egyedi, alkalmi, egyezményes jelentéssel felruházott bűvös szavak, tömörítések, amelyeknek megintcsak a regény világában van értelmük, ott viszont hangsúlyos, jelképes. Ottlik végeredményben a nyelvi absztrakció felől a valóság, a konkrétumok, a tények felé közeledik, Musil viszont a nyelvi leírás felől s a gondolkodás felé halad.

Musil számára a regény gondolkodás. Esszé – a szó eredeti értelmében: kísérlet, gondolkodási kísérlet valami ismeretlennek a leírására, megragadására, meghatározására, sőt akár a megteremtésére. Ottlik számára a regény intenzív élet, valóság jelenlét. „Visszaállítja a szemléletes állapotot, ahonnét a vélemények eredtek. Előlről kezdi a világot.”²¹ A regény nála nem közöl valamit, nem szól valamiről, hanem *van*, a maga regényszerű sajátosságában, mint Medve örökre megmaradó kátrányos kezenyoma, mint az eltűnt idő az emlékezetben.

Musil analizál, Ottlik szemléltet. Musil kifejti, Ottlik bújtat. Musil absztrakt, Ottlik konkrét. Musil „szentimentális”, Ottlik „naív”. Musil utópista, Ottlik szkeptikus.

Végeredményben a két különböző magatartás, módszer, szemlélet egy valamiben közös: mindkettő a kimondhatatlan, a nyelven inneni és túli tartalmak megragadását kísérli meg. Musil az „egzakt élet utópiáját”, a „másik állapotot” keresi, a racionális és

20 Törless, 89. o.

21 Próza, 203. o.

irracionális szféra összeegyeztetésével próbálkozik – Ottlik pedig ennek az olyan – amilyen életnek az elemezhetetlen tanulságát közvetíti. Sugallataiból legfőbb közhelyeket lehetne lepárolni, vagy például olyan paradoxont, miszerint ez az iskola tudtán kívül és akarata ellenére éppen olyan férfias erényekkel, olyan tapasztalatokkal vértzi fel a fiúkat, amelyeket el akar nyomni bennük.

Ami Musilnál a kimondhatatlan, az irracionális racionális megragadására, megérzésként telt kísérlet, ami nála a végtelen, a befejezhetetlen, az utópia – az Ottliknál az elemezhetetlen konkrétság, a valóságos jelenlét, az intenzív élet. Mindketten racionalizálják a világ végtelen sokrétűségét, Musil gondolkodással, elemzéssel, nyelvvel, kifejtéssel, Ottlik szemléltetéssel, bújtatással, understatementtel, de mind a ketten elérkeznek a hallgatás határára, a kimondhatatlanhoz. Musil igazán csak a halálában, Ottlik pedig már hosszú elnémulásában.